

РЕЛІГІЙНА ЛІТЕРАТУРА XII—XIII вв.

Церковне риторство і поезія. Клим Смолятич, Кирило Турівський, аноніми. В порівнянні з такими визначними і багатими останками дружинної літератури — поетичної й історичної — релігійна література сього століття представляється далеко скромніше, так що се навіть може вражати, супроти звичайних гадок про повне і нероздільне панування церковності в нашій культурі сеї доби. Очевидно, сі погляди вимагають деякого обмеження, навіть коли рахуватися з тими всіма обставинами, які велять нам дивитись на зареєстровані дотепер пам'ятки релігійної літератури сеї доби як на дуже невелику частину того, що було витворено в тій добі дійсно. Вище було зазначено ті обставини, які не сприяли консервуванню пам'яток сього століття в порівнянні з попереднім, а також і той факт, що величезна частина перехованого потонула в морі анонімної релігійної письменності, досі не розібраної і не вистудійованої. Кілька авторських імен, досі звісних, кількадесят писань, досі вигребаних з письменної традиції, служать скорше взірцями того, щб було — напрямів і характеру творчості, але не дають ніякої підстави для яких-небудь статистичних виводів про її розміри. За всім тим, одначе, прийдеться признати, що навіть в сфері книжної, писаної творчості література дійсно релігійна не панувала так виключно, як звичайно думається, не кажучи про словесну творчість в цілім, з усною словесністю включно, де релігійна християнська творчість була зовсім невеликою частиною.

Переходячи, отже, до огляду релігійної творчості сеї доби, я вважаю доцільним почати його від тих взірців книжної творчості вищої, риторської категорії, закрашеної образвою поезією і словесною ритмікою, котрі стояли в тіснім зв'язку з поетичною творчістю сеї доби, з її артистичними формами. Вище були зазначені безсумнівні зв'язки, які в'язали ритмічні форми і образовість героїчної, дружинної поезії з церковним риторством і співтворством, з церковними гімнами, з одного боку, а з другого — поетичні форми сеї

церковної творчості з формами і образами поезії обрядової¹. На творах XII в. сі паралелі можна слідити ясніше, ніж на творах попереднього століття. Вони безсумнівні, так само як безсумнівні обопільні впливи — нової, християнської (чи християнізованої) фантастики, принесеної готовою та розроблюваною далі в місцевій агіографії, і фантастики міфологічної, переданою старшою традицією (тої, що міфологи і фольклористи означають як першу і другу верству фантастичної творчості, або міф і легенду)².

В нашім літературнім запасі сю вищу категорію релігійної творчості, зазначеної в письменській традиції XI в. величним твором про «Закон і Благодать», для XII в. представляють дві літературні постаті, заховані нам традицією, які продовжують в різних напрямках стиль і манеру великого твору попереднього століття.

Се кнївський митрополит Клим Смолятич і владика турівський Кирило, письменники середини XII в.

Вище ми вже пізнали Кліма як принципіального оборонця того символічного, «пръводного» толкування святого письма, котрого високий взірець дав «Закон і Благодать», — теоретика і ідеолога сеї вищої теологічної і літературної манери³. Таким дав його пізнати єдиний досі звісний твір його: «Посланіє Фомі пресвітерові», віднайдений шасливим випадком серед різної анонімної і псевдоєпіграфічної літератури пізніших збірників XV віку, навіть в кількох відписах, які, щоправда, ідуть, очевидно, від одного, вже попсованого архетипу. «Посланіє» було в нім настільки вже покалічене глосами і вставками, які, мабуть, не одне й витиснули з оригінального тексту, що судити про сеї твір і з нього — про літературні здібності і власну манеру Кліма незвичайно трудно⁴. Все ж таки завдяки сій цінній нахідці, яка взагалі кинула несподіване яскраве світло, як ми бачили, на нашу стару культуру і зайвий раз показала,

¹ Див. т. I, с. 98; т. II, с. 196, 224.

² Див. т. I, с. 326.

³ Див. в т. II, с. 23—4.

⁴ В 1892 р. сеї твір вийшов нараз в двох виданнях: Хр. Лопарьов, бібліотекар петерб. публічної бібліотеки, дуже енергійний пошукувач в старих рукописах, видав повний текст сього твору з рукопису кінця XV в. і фрагмент — початок з другого збірника, в «Памятниках Древней письменности» (вип. СХ). Проф. Нікольський, заслужений археограф, видрукував його з збірника Кирилівського монастиря, теж XV в., окремою книгою, разом з розвідкою під заголовком: «О литературных трудах митр. Кліма Смолятича, писателя XII в.» Тоді ж, в V т. «Записок Наук. Тов. Шевченка», дав я замітку про сі видання і текст послання. Див. ще замітку Нікольського в 82 т. «Сборника петерб. акад».

яких цікавих речей ми можемо сподіватись від систематичних етудій отаких пізніших збірників,— реальними, конкретними рисами обрисувалась перед нами, без сумніву, дуже цікава літературна постать, про котру ми доти мали тільки коротеньку і загальну, хоч, щоправда, дуже похвальну характеристику. «Поставив Ізяслав митрополитом Клима Смолятича, вивівши з Заруба, бо там він був чорноризцем-схимником, а був се книжник і філософ такий, що не було в Руській землі», говорить про нього Київський літопис, а пізнійший Никонівський збірник додає до сього відзиву: «і багато писаний написавши, передав [потомству]»¹.

Книжник-аскет, таким рисувався він в сій характеристиці. Писання, надписувані в різних копіях як «Климові», що з огляду на сю записку пробувано признати творами сього Клима митрополита, не мали в собі нічого характеристичного (та й нічого певного, що вказувало б якраз на сього Клима). Тільки се його посланіє, неважаючи на всі каліцтва, завдані йому коментатором («Посланіє, написано Климом [вар. Климентом] митрополитом руским Фомѣ пресвитеру [вар.: смоленському], истолковано Афанасієм [вар. Адамаєм] мнихом», як воно зветься в сих копіях), дало змогу пізнати м. Клима як оборонця ширшої освіти, ширшого знання, проти тісноголових, правовірних книжників і zarazом — прихильника символічної, «прѣводної», поетичної інтерпретації святого письма проти оборонців толкування буквального.

По словам Клима, як ми вже бачили, він писав якісь писання до кн. Ізяслава Мстиславича «от Омира і от Арістотеля і от Платона», на жаль, не знати, про що саме. В віднайденім посланію він доводить свому антагоністові «Фомі пресвітерові», що з буквальним толкуванням не можна обійтись, бо з ним багато в св. письмі застається незрозумілим або беззмистовним. Інтерпретація ж метафорична чи

¹ До речі. На підставі прізвища Клима «Смолятич» деякі історики літератури пробували зробити з нього письменника спеціально смоленського, і навіть представника спеціально «смоленської літератури». Та незалежно від того, що навіть якби Клима і був спеціально смоленським письменником, він репрезентував би все-таки сучасну київську школу, освіту і літературну манеру, бо Смоленськ ніяким самостійним літературним центром не був (там навіть єпископія була заснована тільки в 1130-х роках), ніщо не вказує й на те, щоб Клима був письменником смоленським. Дуже сумнівно, чи прізвище *Смолятич* означає смолянина (пор. Голубінського, I, с. 266). Але, в кожнім разі, Заруб, де подвизався Клима, був в Київщині, і в Смоленську мало знали Клима. Ростислав, князь смоленський, тільки посидівши в Києві, пізнав Клима ближче і став до нього ставитись толерантніше, спочатку ж виступив проти нього дуже рішуче — знати його не хотів. Я думаю, се показує ясно, що з Смоленська Ростислав Клима не знав.

символічна — те, що він зве «пытати по тонку», «разумѣвати духовнѣ», «прашати сили слову» або найчастіше — «увѣдѣти прѣводнѣ», — не тільки не має в собі нічого злого: її вимагав від учеників сам Христос і раз у раз уживали св. отці, але вона попросту необхідна для християнського виховання, і без неї не можна пастиреві «поручені душі руководити». Тут нема ніякого самохвальства, ні «філософії», як то єдливо закидає Климові Фома. Клим відкидає сі інсинуації, не приймає терміна «філософія» і на ряді прикладів хоче показати неминучість метафоричного чи «духовного» розуміння біблійних текстів. От сі приклади, які Клим переважно ставить в формі питань, тут же даючи часом і відповіді, і виповнюють нинішнє посланіє. На жаль, вони то й спокусили різних книжників розвинути сі метафоричні толкування своїми поясненнями, зачерпненими з різних скарбниць візантійської премудрості, і сі пізніші глоси внесли повний хаос в оригінальний текст. Видавці припускають, що, крім того, в архетипі були поперекидані картки, і се теж правдоподібно; але й саме вже «істолкованне» основного тексту тими, мабуть, кількарразовими дописками привели його до неможливого стану. Клим, правдоподібно, або тільки ставив питання без відповіді, або давав короткі пояснення, як належить толкувати «духовно». Толковники ж порозширювали сі відповіді, повставляли свої, покалічивши при тім, очевидно, первісний текст, так що його доволі тяжко відреставрувати без нових копій, і видавці навіть не попрабували наблизитись до сього завдання. Тому як літературний твір «Посланіє» Клима дуже трудно оцінювати — при всім величезнім значенні його як документа історично-культурного.

Я вище зазначив, який яскравий промінь кинув він на стан освіти в тодішнім Києві, в його духовних кругах та на їх літературні інтереси. Клим згадує в своїм посланні, що він читав адресоване йому писання Фоми «пред многими послухы» (свідками) і перед самим князем Ізяславом, очевидно, викладаючи свої протиаргументи і обґрунтовуючи свою теоретичну позицію. Один з видавців «Послання» Хр. Лопарьов висловив здогад, що питання інтерпретації (екзегетики) св. Письма тоді покрилось з ієрархічним питанням — самостійності української церкви. Самостійники, мовляв, — ті, що перевели соборний вибір Клима на митрополію незалежно від патріархату, — стояли разом з Климом на становищі александрійської школи, яка обстоювала таку «духовну» екзегезу св. Письма, тим часом як грекофіли, прихильники прав патріархату на київську митрополію, були заразом прихильниками антиохійської школи в теологіч-

ній науці. Так узагальнювати сеї контрверсії, властиво, нема підстави, але се очевидно, що коли голова самостійної української церкви так рішуче виступив прихильником «духовного розуміння» і широкого знання, патріархо-послушні консерватисти були склонні висунути проти нього аргументи і теологічної доктрини. А що Клим був ставлеником Ізяслава і справа церковної самостійності спліталася з тодішньою політикою (Клим мусив разом з Ізяславом забиратися з Києва, коли того побивали), то очевидно, що духовні київські круги, зв'язані з противниками Ізяслава, — різні фундаційні монастирі ворожих йому династій тощо — почували себе до певної міри в обов'язку поборювати теж погляди Кліма. Кажу — до певної міри, бо вповні ся церковна й богословська суперечка з політичним розділом не покривалась, бо, напр., Ростислав, брат і помічник Ізяслава, був рішучим грекофілом і противником Климового ставлення. Але в кожному разі дістаємо інтересний образок того, як серед завзятої усобиці — боротьби за київський стіл — не тільки духовні круги, але й київський двір, князь і його дружина були захоплені ерархічними і теоретичними богословськими питаннями, брали участь в дебатах про напрям сучасної науки, відносин богословія до античної традиції і т. под.

З сього погляду, для характеристики автора як теоретика-ідеолога, «Посланіє» дуже цінне. Але сей самий характер його — полемічного твору на теоретичну теологічну тему — не давав особливого поля авторові показати свій хист як літерата, в сучаснім же стані його тексту про літературні засоби Кліма майже неможливо судити. Проте все-таки годиться зазначити, що і в теперішнім покаліченім виді твір заховав деякі гарні місця, як, напр., отся самооборона Кліма:

«Чудно кажеш ти мені: "славишся!" Я тобі скажу сущих [справжніх] слави хотящих — тих, що прикладають доми до домів, села до сіл, ізгоїв і сябрів, борті і пожні [сіножаті], ляди і старини [землі необроблені і запущені], а від того окаянний Клим зовсім свобідний. За доми і села, і борті, і пожні, сябрів і ізгоїв [у нього] землі чотири лікті, щоб гріб закопати! А тому гробові самовидців багато. А як гріб свіж бачу сім раз кожного дня — не відаю, чим мені славиться, Нема, рече, іншої путі до церкви, крім гробу».

Щодо повної цілості і сього фрагмента не маємо певності. Але і в сій формі відчувається в нім щире почуття автора і його нахил до «вищої» літературної манери. Сим поки що вдоволилось — до дальших яких-небудь нахідок з сфери його творчості.

В противність Климові його сучасник Кирил мав те

щастя, що з його літературної спадщини лишилося стільки, як рідко від кого з наших старих письменників, і то в стані не согіршім. Але за те не знаємо нічого ближче про час і обставини сеї творчості. Коротке житіє Кирила як святого, включене в Прологи, не дає майже нічого цікавого з сього погляду. Його недавно видано з старшої й справнішої копії «Пролога» XIV—XV в.¹, і як взірєць проложного житія може бути з користю наведене тут:

«Сей блаженний Кирил був родимцем і вихованцем міста Турова, багатих родителів син. Але не любив багатства і слави тлінної мира сього, а більш усього прилежав божественних книг ученню і добре ізвни божественного писання. По часі відійшов до монастиря, став монахом і більш над усіх Богові робив, постом і молитвою мучачи тіло своє. Сотворив себе чесним приятелищем Святому Духові і багатьом був на пожиток, учачи й заохочуючи монахів до покори і в послуху бути ігуменові: мати його як Бога і у всім його слухати. Бо чернець, який не має послуху ігуменові, так, як обіцяв,— такий не може спастись.

Потім же блаженний, бажаючи більших подвигов, ввійшов до стовпа, затворивсь і тут пробував якийсь час, ще більше трудячись постом і молитвою. Багато виложив божественних писаній і, славен бувши у всій країні тій, за моленням князя і людей того городу був поставлений на стіл єпископський. Митрополит поставив його єпископом городу Турову, так званому, що недалеко Києва. І подвизався він добре для божої церкви, Федорця, так званого в докір, ересь блаженний Кирил з книг виявив і прокляв, Андрієві, боголюбивому князеві, багато [про се] посланій написав. Книги написав з євангельських і пророчих сказаній — на празники господські, й інші дуже пожиточні слова в них, молитви і похвали багатьом святам. Багато написав і віддав церкві, що й нині то держить, просвіщаючи і веселячи вірних руських людей усіх. І так чесно і побожно поживши і добре упасши поручене йому стадо, перейшов до вічного і безконечного житія.

Прийдіть же нині, братіє, похвалити сього святителя, глаголюще:
Радуйся, святителю, чесний учителю,
другій Златословесний на Русі всій, більший від усіх!
Радуйся, святам і тричі світлим ученням кінці Руські освітивши!
Радуйся, просвітвши примрачене и притемнене сонце богорозумієм!
Молимо тебе, малі сі слова приносячи:

моли за нас вседержителя, перед котрим стоїш тепер з дерзновенням,

від біди, що налягла на нас свободитись
від безбожних Агарян, що наустанно нас мучать,
отримати милість молитвами [твоїми] і гріхів одпущення
і вічних благ утіху в тамтїм віці, в Христі Ісусі Господі нашім.

Се житіє, списане, як бачимо, в татарських часах (агарян), досить далеко від Києва, так що Туров фігурує тут як близьке до Києва місто, цікаве тільки як відгомін слави «другого Златословця (Златоуста) — руського» та його писань, котрі тут вичисляються досить повно: слова на свята господські, молитви й похвали святам, посланія до

¹ Никольского «Материалы для истории древнерусской письменности», с. 63.

ки. Андрія з приводу його конфлікту з «Федорцем» й інші «дуже пожиточні слова». Сей інцидент з Федорцем, що стався в 1160 рр.¹, дає вказівку для хронології Кирилових писань. Посланіє до печерського ігумена Василя, коли вважати його певним твором Кирила, належить до 1180-х рр. (Василій став ігуменом 1182 р.). Молитви, надписувані іменем «Кирила мниха недостойнаго і многогрѣшнаго суцого у святаго Николы въ Туровѣ», рахуються до останніх років XII в., коли Кирил, мовляв, покинувши кафедру, доживав віку в монастирі. Але проложне житіє, як бачимо, не згадує про таке закінчення його життя.

Найстарший кодекс з семи творами маємо з XIII в. (збірки гр. Толстого); слова нашого Кирила містяться тут поруч з словами Івана Златоустого і Кирила Єрусалимського, і в пізніших збірниках ми звичайно бачимо його твори в такому же високім товаристві, яке свідчить про незвичайне поважання до творчості «руського Золотоустого». Його писання часто надписуються йменнями сих великих «вселенських отців», і навпаки, його іменем залюбки прикрашаються різні писання, йому, очевидно, не приналежні. Певного вибору його писань не маємо й досі. За зовсім певні вважаються вісім слів на неділі й свята, від вербної до неділі перед Зеленими святами: «слово в недѣлю цвѣтоносную, отъ сказанія евангельска»; на велику п'ятницю, інакше, в неділю мирносиць; «слово на святую пасху, отъ пророческихъ сказаній»; «слово въ новую недѣлю по Пасцѣ, о поновленіи въскресенія, и о артусѣ, и о Фоминомъ испытаніи ребрѣ господень; «слово о раслабленѣмъ», «слово въ недѣлю шестую по пасцѣ, о слѣпци», «слово на вознесеніє Господне», «слово на соборѣ св. отецъ 318». Потім — «сказаніє о черноризчестѣмъ чину», молитви (рахують їх тридцять) і покайний канон. Цілий ряд інших творів має теж правдоподібність його авторства (притчі про тіло і душу, про хромця і сліпця, слово про подвиг іночеський, послання до Василя ігумена і т. д.). Повного, науково зредактованого збірника творів досі не маємо². Найкращою студією досі застається стаття

¹ Див. вище.

² Найповніша збірка була випущена в 1858 р. ак. Сухомлиновим п. з. «Рукописи гр. Уварова, т. II», — тут містились усі звісні тоді твори Кирила, крім канона. Після того прибуло кілька творів, певних, але, в кожному разі, вартих уваги, особливо в агадавії публікації Никольського: «Матеріали для історії древнерусской письменности» (Сборникъ рус. яз., т. 82, 1907). Лопарьов (Памятники др. письменности, кн. 97) видав варіант елова на неділю мирносиць, цікавий тим, що він пружладжений до великої п'ятниці, котрій дійсно ліпше відповідає своїм змістом. Іншу літературу див. в «Історії України», т. III, прим. 35.

Сухомлинова, випущена ще в 1858 р., а досить побіжно зроблена навіть для того часу¹.

Верх краси і арти[сти]зму творчості «руського Златоуста» відкриває його слово на Фомину неділю, тож з нього буде нам найкраще почати свою знайомість з нею.

Воно починається короткими перепросинами за свою слабу ораторську здібність («нищи есмы словомъ и мутни умомъ») на таку справу, як «украшеніє праздника». Потім дається пояснення сього празника як «поновленія въскресенія», котрому автор складає похвалу в величавім ритмі.

Въ минувшую бо недѣлю святыхъ пасхи
удивленіе бѣ небеси и устрашеніе преисподнимъ,
обновленіе твари и избавленіе миру,
разрушеніе адово и поправленіе смерти,
въскресеніе мертвымъ и погубленіе прелестныхъ власти діавола,
спасеніе же человѣческому роду Христовымъ въскресеніемъ,
обнищаніе ветхому закону и порабощеніе суботъ,
обогащеніе Христовъ церкви и въцареніе недѣли.

Далі розвивається отся тема повного оновлення, заміни старозавітної церкви новою жертвою Христовою і суботи — неділею (знов Іларіонова тема!). Автор закликає слухачів ушанувати нову царицю-неділю чесними дарами по силі і можності: милостиною, беззлобієм, любов'ю і т. ін. По сім автор переходить до самої ідеї «поновлення воскресенія» і «артосного хліба», роздаваного на богослуженні, і дає кілька прообразів з старого завіту — опрісноків, винесених левітами з Єгипту, і т. д. Далі шукає паралель духовному оновленню в весняній обнови природи, розгортаючи в цілім ряді гарних, поетично по змісту й по формі збудованих образів, які мусимо вважати за одну з окрас нашого письменства. Я вважаю за краще подати їх в оригіналі, щоб не затемнити своєю парафразою чисто словесних прикмет сього риторства, і виношу в нотки толкування деяких трудніших місць:

Днесь ветхая конецъ пріяша
в се быша вся нова,
видимая і невидимая.
Нынѣ небеса просвѣтишася,
отъ темныхъ облакъ яко вретница совлекшеся²,
и свѣтлымъ воздухомъ славу господню исповѣдають.

Не сія глаголю видимая небеса — но разумная³:

апостоли иже днесь на Сионѣ вшедша къ нимъ познаваше

Господа

¹ Вона передрукована нещадно (1908) в 87 т. «Сборника отд. рус. языка Петерб. академії».

² Скинувши з себе хмари як жалобу.

³ Котрі уявляємо собі розумом.